

ELTE BTK Néprajz MA II.

Hajdu Ágnes Mária

A test mint kutatási probléma az európai etnológiában és rokontudományaiban

„El kell fogadnunk azt a tényt, hogy a kutatást, a gyűjtést és az elemzést **Bevezetés** tudatosan vagy öntudatlanul a társadalmi klímában bekövetkező változások, a változó tudományos szemléletmód vagy a piaci mechanizmusok irányítják. Minden időpillanatban létezik arról egy felfogás, hogy mi gondolható el, mi kutatható, mi értékesíthető” – írja Orvar Löfgren, a kiváló svéd etnológus *The Danger of Knowing What You Are Looking For: On Routinizing Research* című 1990-es tanulmányában.¹ Az idézett gondolat arra hívja fel a figyelmet, hogy minden (társadalom) tudományos kutatásra kihatnak a kutatás jelenének tér- és időbeli koordinátái, sajátosságai, jellegzetességei, azaz lehetséges, hogy a tudományos kérdésfeltevés csak az adott korban és helyszínen releváns, ennek természetes következménye, hogy a kutatási eredmények időről időre meghaladottá válhatnak. A kutatás jelenének egyik legszembe-tűnőbb hatása a témaválasztásban, a kutatás tárgyának kijelölésében érhető tetten. A recens társadalmi folyamatok, jellegzetességek, problémák közül az emberi test, a testkép az egyik legfelkapottabb, a legtöbb tudomány(ág) érdeklődésére számot tartó kutatási terület. (Ha végiggondoljuk a test, a testről alkotott kép központi szerepét az identitás kialakításában, mások megítélésében vagy akár a mindennapi

¹ A tanulmány megjelent: *Ethnologia Scandinavica*, Vol. 20. 3-15., idézi: Heltai Gy. 1997.

időbeosztásunkban, akkor ez a felfokozott érdeklődés cseppet sem meglepő.)

Dolgozatom címe tehát egy beláthatatlanul nagy és felkapott kutatási területet rejt, melyhez minden tudomány(ág) a saját módszerével, megközelítésmódjaival és természetesen különböző szempontok alapján közelít, közelített. A palettát tovább színesíti, hogy a testtel kapcsolatos vizsgálatok – a probléma összetettségéből adódóan – gyakran interdiszciplináris jellegűek.

Az alábbiakban egy-egy jellegzetes példán keresztül kívánom bemutatni a különböző szaktudományok testtel kapcsolatos vizsgálatait, az eltérő megközelítésmódok eredményeit.

**A testtel
kapcsolatos
európai
etnológiai
kutatások**

Orvar Löfgren már idézett tanulmányában jól kitapintható az a szemléletváltás – vagy helyesebb talán folyamatról, szemléleti átalakulásról beszélni –, mely az európai etnológusok érdeklődését a test, a testészeleitek felé terelte. Az elsőgenerációs etnológusokban fel sem vetődött annak a megkérdőjelezése, hogy a hagyományt, a hagyományos népi kultúrát kell tanulmányozniuk, ez az oka annak, hogy – néhány ritka kivételtől eltekintve – elsiklottak a kutatás tárgyát képező fogalmak definíciója felett. Talán épp ezzel magyarázható, hogy közel sem minden hagyományt, a kultúra nem minden területét tartották a kutatói figyelemre méltónak. A népi kultúra kizárólagos hordozójának tekintett parasztság eltűnésével maga a népi kultúra fogalma is válságba került, problematikussá vált, a kutatók a kutatási terület kiszélesítésére „kényszerültek”. A városi és munkáshagyományok vizsgálata azonban a korábbi – a parasztság kutatásában alkalmazott – kategóriák alapján történt, ezért nem lehetett igazán eredményes. Ez indította a korábbi alapfogalmakból kiábrándult fiatal kutatónemzedéket elsősorban a kis közösségek kutatására.² A '60-as évekre dominánssá vált az egész társadalom működését modellező, mintegy laboratóriumnak tekintett kis közösségek (pl.: halászközösségek, ipari települések) vizsgálata. A '70-es évek végére a kutatások fókuszpontja áttevéődött a szubkultúrákra, a társadalmi osztályokra, utóbbin belül főleg a polgárság és a munkásság vizsgálata került előtérbe. A Löfgren–Frykman szerzőpáros emblemikus *Culture builders* kötete ennek az irányzatnak a közismert képviselője.

² Löfgren kiemeli az új érdeklődés kialakulásában Robert Redfield szerepét is, aki svédországi látogatása során felhívta a figyelmet a kis közösségek kutatásának hasznosságára.

Az európai etnológia ezen alapműve a test vizsgálatát tekintve is megkerülhetetlen, a könyv két fejezete is kapcsolódik a témához.³ Löfgren és Frykman kiindulópontja az, hogy a modern társadalomban jellemző a múlt, a paraszti világ idealizálása. Sokkal reálisabban látnánk az akkori viszonyokat, ha lehetőségünk lenne valamilyen módon pl. a szagokat is konzerválni. A néprajz, az etnológia nem kutatta a koszos, piszkos, büdös dolgokat a paraszti világban, ennek oka a kutatók társadalmi pozíciójában keresendő: a középosztály soraiból kerültek ki, így ezek a témák számukra tabuként jelentek meg.⁴

A szerzők felhívják a figyelmet arra, hogy a parasztok testén, ruháján látható volt a munka nyoma. (Jó példa erre az állatokkal való szoros együttélésből adódó kosz és szag, hiszen gondozásuk idejére nem öltöttek másik, kifejezetten erre a célra használt öltözetet, sőt az istállóban alvás is általános volt.) A kosz ebben a rendszerben pozitív jelentéstartalmú volt, mert a munkával kapcsolódott össze: jó volt koszosnak lenni. Ugyancsak természetes volt például az organikus élet szaga: a trágyára a fejlődés lehetőségének hordozójaként, nem pedig szennyként tekintettek.

A paraszti világban a mosakodás rituális karakterrel rendelkezett, különleges alkalmakra korlátozódott: a szombat elnevezése a svéd nyelvben „fürdőnap”-ot jelent: ekkor tisztálkodtak, mielőtt vasárnap délelőtt templomba mentek volna. Ez a mosakodás az arcra, a kezekre, a nyakra, ritkábban a nemi szervekre és a lábra terjedt ki, de főleg a látható részeknek szenteltek nagyobb figyelmet, mert a templomi megjelenéssel egyben „közönség” elé is léptek. Ez magyarázza azt is, hogy vasárnapra vettek tiszta ruhát. A mindennapok–ünnepek közti határ egybeesett a privát–nyilvános határral, ezért volt szükséges vasárnap tisztának tűnni. A fürdés, tisztálkodás paraszti megítélését jól mutatja, hogy aki hetente több mint egyszer mosakodott, azt örültnék tartották. Egyes 19. sz.-i leírásokból ismert a karácsony előtt rituális tisztálkodási időszak, ekkor a fürdés a fürdőházakban zajlott. Feltehetően ez a gyakorlat nem volt széles körben elterjedt, és kizárólag erre az időszakra korlátozódott.

A 19. sz. áttörést hozott ugyan az orvostudományban, a higiéniai viszonyokban, a parasztságra nézve ez nem hozott különösebben nagy változást. Nehezen fogták fel, hogy nem mosakodni veszélyes, a

³ A fejezetek címei: *Tiszta és helyes/illendő, Test és lélek a paraszt és a polgár szemén keresztül*.

⁴ Itt utalnék vissza arra a bevezetőben említett gondolatra, mely szerint a kutatást alapvetően meghatározzák azok a tér- és időbeli koordináták, melyekben a kutatás zajlik, de – mint láthatjuk – a vizsgálatok nem függetleníthetőek a kutató személyétől, származásától, társadalmi státusától sem.

természetfelettitől (pl. szemmel verés) való szorongás sokkal valóságosabb volt számukra, mint a baktériumoktól, a kosztól való félelem.

A hatalom azonban rendszeres propagandát fejtett ki vidéken – az iskolákon, a társadalmi szervezeteken, a tömegmédián keresztül – az erkölcsök és a higiénia elterjesztése érdekében. Frykman szerint a svéd parasztnak egyik legfontosabb civilizációs lépése az volt, hogy felismerték, hogy piszokban élnek, és ennek következtében elterjedtek, egységesültek a személyes higiéniai eljárások.

A polgárságnál a paraszttal szemben az „elrejtett” test, a prüdéria volt a jellemző, a test, a testi dolgok gyakorlatilag tabunak számítottak. A parasztyerekek – ha elég érettek, szemfülesek voltak – megtanulták (pl. állatok reprodukciójából), hogy hogyan születik a gyerek, hogy hogyan kell egy csecsemőt gondozni, táplálni. Az anya állandóan jelen volt a parasztcsaládban, elkerülhetetlenül látták őt alsóruhában is. Ezzel szemben a polgári milióban nem voltak állatok, a gyerekek anyjukat, dadájukat egész életükben csak nyakig begombolkozva lát(hat)ták, a szülést, csecsemőgondozást az anya és a csecsemő magánügyeként értelmezték. A polgári higiéniai gyakorlatban, az egész testre kiterjedően mosakodtak, de a fürdés kritikus pontnak számított, mivel a saját test szemlélését is szégyenteljesnek tartották: a lányoknak meg kellett tanulniuk fehérneműben, annak elmozdulása nélkül mosakodni. A nők egy férfi jelenlétében nem is említhették a fürdést. A polgári rétegek fokozott tisztaságigénye és testkontrollja önmaguk eltávolítását szolgálta az alsóbb rétegektől. A test fölötti kontroll a társadalmi pozíciótól függött, minél magasabban állt valaki a társadalmi ranglétrán, annál nagyobb testkontrollal rendelkezett, illetve kellett, hogy rendelkezzen.

Frykman a tabu kapcsán a következőket írja: a testnek igazodnia kell a társadalmi normákhoz, melyek azonban nem mindig ugyanott húzódnak. Máshová esnek a határok a családban és máshová a külvilágban: utóbbiban sokkal több a tabu, míg az otthon a szociális hierarchia alsóbb szintjének felel meg.

A tisztaság szabályainak üzenete az, hogy a kultúra a természet felett áll: igyekszünk rendet tenni a természetben, civilizálni azt (pl. a gondolkodásunkkal I. Linné rendszertana).

Ezzel összefüggésben beszél Frykman a nők szerepéről: mivel a női testnek elsődleges a biológiai funkciója, a szaporodás, ezáltal közelebb van a természethez, nagyobb szerepet játszik a természet kultúrává alakításában: a nő az, aki a nyers táplálékból ételt készít, aki a gyerekből emberi lényt nevel, aki rendet tesz a rendetlenségben.

A *Culture Builders* című kötet vonatkozó fejezeteinek alapgon-
dolata a nemzeti kultúra, a test, az identitás kialakításának menetét
végigkísérni, azt a folyamatot, ahogy az egyén testének manipulá-
lásával kialakították a modern svéd nemzet testét.⁵ Mindez felülről
tudatosan irányított, meghatározott ideológiát követő, egységesítő,
szabályozó, fegyelmező programok segítségével történt. E törekvésre
rímelve jelent meg az erős, edzett, egészséges polgári test kialakítá-
sának programja: a higiénias módszerek terjesztése, a gimnasztika, a
futás, a kirándulás.

Az etnológiában a '80-as években a nemzeti szintű általánosítás igé-
nye elsősorban a svéd mentalitás és identitás kutatásában jelentkezett,
a másik jól körvonalazható irányzat – a szociológiához és a törté-
nettudományhoz hasonlóan – a hétköznapi vizsgálatára fókuszált.
Löfgren szerint azonban az utóbbi kategóriába sorolható kutatások
sem terjedtek ki a társadalom egészére, egyes csoportok (pl. nők,
nyugdíjasok) „hétköznapibbnak”, azaz kutatottabbnak bizonyultak
másoknál.

A '90-es évek második felében az európai etnológiára is nagyban
hatott az az irodalomkritikából kölcsönzött posztmodern szellemi-
ség, mely a kultúrát a testbe íródott szöveggként értelmezi. Ez az ér-
telmezésmód a közös gondolati alapja a lundin iskola '96-ban indított
könyvsorozatának, a *Lund Studies in European Ethnology*-nak. A so-
rozat első kötete *A szokás ereje. A hétköznapi kultúra vizsgálata (Force
of Habit. Exploring Everyday Culture)* címmel a kortárs mindennapok
szokásait elemzi: többek között a karácsonyi veszekedésről, az áprilisi
tréfáról, a kávéivásról vagy a folyamirákpartiról közöl tanulmányo-
kat. A második – ugyancsak 1996-ban megjelent – kötet a test és az
identitás kérdéseivel foglalkozik, a Lundin és Akesson szerkesztette
mű *Test-idő. A test, az identitás és a társadalom kölcsönös viszonyairól
(Bodytime. On the Interaction of Body, Identity, and Society)* címmel
jelent meg.

A szerkesztők – bár elismerik a téma divatosságát – kiadványu-
kat nem a test iránti megélenkült társadalomtudományi érdeklődés
gyümölcsének tartják, elsősorban az motiválta őket a tanulmánykötet
összeállításában, hogy ma – minden eddiginél inkább – a test korában
élünk. A test határainak átlépése, kitolása, átalakítása nem csupán a

5 Az emberi test – társadalom teste párhuzamnak évezredes hagyománya van: az
ókortól az emberi test szolgáltatta az analógiát a világ értelmezéséhez, ez jól tük-
röződik például azokban a középkori vizuális ábrázolásokban, melyek a politikai
rendet a király testeként ábrázolták.

médiában vagy a filmekben jelenik meg, de egyre inkább jelen van hétköznapijainkban is (pl.: kozmetikai sebészet, testépítés, fogyókúra). A *Test-idő*ben közölt tanulmányok tehát – többek között – arra keresnek választ, hogy miért tűnnek ma oly fontosnak az emberek számára a biológiai kérdések, milyen erők hatására változott meg a szépségideál, miből keletkezhetett az örök fiatalság vágya. Ezen túl az írások az európai etnológia metodológiai megújítását is célul tűzték maguk elé, de a korábbi testtel kapcsolatos társadalomtudományi nézőpontokat is szeretnék meghaladni: pl.: hivatkoznak bár Foucault írásaira, aki a hatalom szerepét emelte ki, állította középpontba a test megfigyelmezésében, de ezzel szemben ők a mindennapi életet jelölik ki a kutatás fókuszpontjaként. Ebben a keretben a test egyszerre jelenik meg társadalmi reprezentációként és az egyéni tapasztalatok hordozójaként.

Magá a cím – *Test-idő*⁶ – egyszerre utal az egyén biológiai idejére és a kulturális kontextusra, így érzékletesen fejezi ki azokat a két szféra közti határtereket, -pontokat, melyek elemzésére a tanulmányok vállalkoznak (pl.: szülőszoba – Charlotte Hagström: *Apává válás s az apaság megalapozása* [Becoming a Father and Establishing Paternity], öregek otthona – Finnur Magnússon: *Aktivizált öregedés* [Activated Ageing], boncterem – Lynn Åkesson: *A holttestek üzenete* [The Message of Dead Bodies]). Az európai etnológiai nézőpont lehetővé teszi, hogy a kutatás az emberek testre irányuló érdeklődését az empiria felől közelítse meg, így képes mélyebbre ásni a „hivatalos” diskurzus vagy a manipuláció bemutatásával, elemzésével megfelelő szociológiánál, eszmetörténeti vizsgálatoknál, az emberek e beszédmódokra adott reakciójára koncentrálni elsősorban. A szerkesztők szándéka szerint a kötet – a fentiekén túl – kapcsolódik a kurrens kultúrakutatás két népszerű irányzatához is: egyrészt a társadalmi nemek, másrészt a betegség kategóriájának kulturálisan konstruált jellegének kutatásához.⁷

6 Érdekes egybeesés, hogy a kötet címe megegyezik egy 2009-es fotó-zene projekt nevével, mellyel az alkotók: Spilák Zsuzsanna fotográfus és Sztojanov Georgi zeneszerző a hospice ellátás fontosságára kívánták felhívni a figyelmet. „A képek a Magyar Hospice Alapítvány budapesti fekvőbeteg részlegén 2006 tavaszán készültek, és a betegek nézőpontjából mutatják meg a hospice ellátás emberközpontúságát, valamint a gyógyíthatatlan betegségben szenvedők lelkiállapotát. A kíséretként elhangzó kortárs kamarazenét Sztojanov Georgi erre az alkalomra komponálta.”

Forrás: http://spilakzsuzsa.blog.hu/2009/02/10/test_ido

7 Mivel magát a *Test-idő* című kötetet nem volt módom kézbe venni, így itt eltekintek az egyes tanulmányok bemutatásától, ezekről részletesen l. Heltai Gy. 1997.

Bár a magyar parasztság testképe, testéhez való viszonyulása a néprajzi érdeklődés kibontakozása óta szinte egyáltalán nem tartott számot érdeklődésre, a gyűjtések során – akaratlanul is – számos olyan adatot rögzített a kutatás, melyek erre a területre, attitűdre világítanak rá. E szórványos adatok adják az alapját Verebélyi Kincső *Az emberi test és testkép* című munkájának, mely a *Minden napok – jeles napok* kötet egyik fejezeteként jelent meg. A szerző a paraszti kultúrában kialakult testkép jellegét kívánja bemutatni, elemezni. Teszi mindezt azon képzetek alapján, melyek kifejeződnek pl. a „...*hiedelemszövegekben, és leképeződnek a gyakorlatban, a szokásokban, a konkrét és kommunikatív cselekedetekben, illetve különféle kódokban is, mint amilyen pl. a táplálkozás, a viselet, a tánc.*”⁸ Verebélyi Kincső valamennyi felsorolt területről hoz adatokat írásában, melyben olyan alapvetőnek tűnő gondolatokat is értelmezés tárgyává tesz, melyek fölött korábban el-siklott a kutatók figyelme.⁹

Minden kultúrában a test értékelését tükrözik azok az attitűdök is, melyek a testi fogyatékoság kapcsán nyilvánulnak meg. A paraszti kultúrában minden, ami eltért az átlagostól negatív megítélést váltott ki, még abban az esetben is, ha némely rendellenességet rendkívüli képességek jeleként tartottak számon (pl. foggal, fölös csonttal, hat ujjal születés). Az elutasítás foka egyenesen arányos volt a másság mértékével: az enyhébb eltérések nem vontak maguk után valódi kirekesztést, de teret adtak a csúfolók, csúfnevek használatának.

Minden kultúrában beszédes jelenség, hogy hol van az ember helye a (civilizált) térben, hiszen ez egyben a test megbecsülésének is fokmérője. A létfenntartás alapvető cselekvései közül (evés, alvás, szeretkezés) a parasztság körében egyiknek sem volt speciális helye, kizárólag erre a célra fenntartott tere. Ezt a fajta kiforrotlanságot jelzi az is, hogy a paraszti társadalomban a test és a személyiség kapcsolata kevésbé fejeződött ki.¹⁰

A test szimbolikus tagolása a paraszti kultúrában is fellelhető: míg a felsőtest, azon belül is leginkább a fej minden esetben pozitív értékelésű, addig az alsó testrészekhez negatív képzetek társulnak. Ugyanez elmondható a vertikális tagolás esetében is: a jobb oldal pozitív, a bal

8 Verebélyi K. 2005.73.

9 Ilyen például, hogy a paraszti kultúrában a munkabíráásra alkalmas testalkat volt a megbecsült, az ideális, vagy a meztelenség apotropeikus funkcióját tovább szélesítő meztelenség = nemiség = élet megfeleltetés.

10 David Le Breton álláspontja szerint a modern testfelfogás csupán a 16-17. sz. fordulóján született meg azzal a gondolati lépéssel, hogy az ember leválasztotta testét a környezetéről, és elkezdte önmagában, személyiségként értelmezni. (Verebélyi K. 2005.77.)

negatív jelentésű. A testről való gondolkodást különösen érzékletesen tükrözik a testre, testrészekre utaló proverbiumok.

A test a társadalmi emlékezet helye is, gondoljunk csak a testi jegyek bizonyos karakterrel, személyiségtípussal való azonosítására, az etnikus sztereotípiákra vagy akár konkrét értelemben: a tavaszi határbejárás „az emlékezetet a hátuljukra verik” típusú cselekvéseire.

A test azon primer funkcióján túl, hogy a mozgás és az érzékelés eszköze, olyan modellszerű cselekvéssorokat is indukál, mint például a tisztálkodás. Utóbbi megítélése, technikai koronként és kultúránként igen eltérőek, és olyan – mai szemmel – paradox helyzeteket is szült, mint amely pl. a középkori keresztény világban volt jellemző, ahol a testi tisztaság megőrzésének képzete egyáltalán nem kapcsolódott a víz tisztítószerként való használatához.

A népi tisztálkodáskultúra kutatása kapcsán megkerülhetetlen Juhász Katalin munkássága, aki számos írásában foglalkozott a témával, majd 2006-ban *Meg is mosakodjál!* kötetével egy remek szintézist adott közre. A 20. sz. első felének népi tisztálkodáskultúráját bemutató mű¹¹ a tisztálkodást azon tevékenységek összességéként definiálja, „...melyek a test, a ruházat és a környezet fizikai szennyeződésektől való megszabadítására és a mindenkori normáknak, elvárásoknak megfelelő elrendezésére irányulnak. Szorosabb értelemben véve a tisztálkodás a testkultúra része... A tisztálkodás és a testápolás bensőséges, intim tevékenység: az önmagunkkal, a saját testünkkel való kapcsolat megtestesülése, a megpihenés, ellazulás ideje; voltaképpen egy a – közösségi szokások, normák, elvárások által szabályozott, de mégiscsak egyéni – hétköznapi „szertartásaink” (rítusaink) közül. Eközben a test egyik állapotból egy másikba kerül: megszabadul a munka nyomaitól, a felgyülemlett fáradtságtól, felkészül a pihenésre, az ünnepre, és közben a lélek is felüdül.”¹²

A tisztálkodás szimbolikus vonatkozása a lelki értelemben vett megtisztulás, amely általában együtt jár a fizikai tisztálkodással. Tágabb értelemben tehát a „tiszta–tisztátalan” fogalmak erkölcsi aspektusból is értelmezhetők, jelentésük legtöbbször a fizikai értelemben vett tiszta–piszkos fogalmakkal kapcsolódik össze.

A tisztálkodás szokáscselekvései alapján a szerző az alábbi témaköröket tárgyalja: 1. a mosakodás, testápolás, fürdőzés hétköznapi

11 A könyvben foglaltak a század elejétől a '60-as évekig terjedő időszak nem városi lakosságára, esetenként városi, de nem urbanizált, hanem falusias környezetben élőkre vonatkoznak.

12 Juhász K. 2006.11.

gyakorlata és tárgyi világa; 2. a vízzel, tisztálkodással kapcsolatos hiedelmek; 3. a valamilyen szempontból kitüntetett, különleges alkalomból végzett rituális mosakodás szokásai. Külön csoportként mutatja be azokat a tisztálkodási szokásokat, amelyek az év jeles napjaihoz és az emberi élet fordulóihoz kapcsolódnak, illetve azokat, amelyeket krízishelyzetekben (betegség, rontás) rutinszerűen alkalmaznak.

A vizsgált időszakban – mely a paraszti polgárosodás ideje – Juhász Katalin három típust különít el. 1. A paraszti típus egyes elemeiben a korábbi, történeti forrásokból ismert, mágikus, rituális elemeket gazdagon tartalmazó tisztálkodási szokásrendszer, mely a 20. sz. első felében már csak a legelzártabb, legarchaikusabb, legszegényebb vidékekre és a legidősebb korosztályra volt jellemző; 2. A parasztpolgári tisztálkodási szokásrendszer későbbi fejlemény, ideálisnak gondolt változatát a 19–20. század fordulója körüli tankönyvekben és ismeretterjesztő irodalomban, élő – paraszti elemekkel keveredő – gyakorlatát az ezen tankönyveken nevelkedett paraszti származású nemzedék körében találjuk meg. 3. Fejlettebb, polgári(as) forma, mely a két világháború között a polgárosultabb, módosabb rétegeknél, elsősorban a megfelelő közművekkel rendelkező városokban jelent meg. Ennél a típusnál már a fürdőszoba és folyóvíz rendeltetészerű, mindennapos használata volt jellemző.¹³

Czingel Szilvia *Mosástól a vasalásig* című tanulmányában a paraszti társadalom higiéniás kultúrájának egy fontos aspektusát, a ruházat tisztításával és karbantartásával kapcsolatos jellegzetességeket, szokásokat vizsgálja, ezen túlmutatva pedig kitér a ruha tisztítása és a test tisztán tartása közötti lehetséges összefüggésekre is. A tanulmány leíró része a paraszti társadalom a ruházat tisztán tartásával kapcsolatos a két világháború közötti időszakban még élő, hagyományos munkafolyamatait mutatja be.

A tisztaság tágabb értelemben magába foglalja mindazokat a higiéniai cselekvéseket, amelyek érintik az ember közvetlen tárgyi világát: a ruházatot, a házat, a lakókörnyezetet. E tágabb értelmezés során a tisztálkodás kódja rejtettebben jelenik meg, mint a csupán a test tisztaságára koncentráló felfogás esetében.

Czingel Szilvia vizsgálata egy kétszintű, alulról felfelé építkező rendszerbe szerveződik: az alsó szintet a munka szokásai jelentik, végigkövetve azt az utat, amíg a „szennyestől” „tisztá” lesz. Ide tartoz-

13 Juhász K. 2006.57.

nak a ruha karbantartásának azon fázisai, amelyek a beszennyeződött ruha összegyűjtésétől a mosáson át a vasalásig, ill. tárolásig terjednek.

A folyamat alapvető aspektusai jelennek meg itt: a helyszínek, az időszakok, a tevékenységet végzők személye, a munkamódszerek és az eszközkészlet, valamint az „elmélet” (tiltások, hiedelmek) és az illusztráció. A második szinten jelentkezik a ruha és a test, illetve a ruha tisztítása és a test tisztántartása közötti összefüggés. Itt olyan kérdések fogalmazódnak meg, mint például, hogy a ruházat, mint jel, hogyan kapcsolódik a tisztaság fogalmához; a tisztaság szempontjából hol van a hangsúly: a test, vagy pedig a ruházat ápoltságán, gondozottságán; továbbá, hogy a higiéniével kapcsolatos szokáscselekvések hogyan épülnek be egy adott közösség kulturális értékrendjébe?¹⁴

Czingel kutatása végkövetkeztetéseként arra a megállapításra jut, hogy a hagyományos paraszti kultúrában a test higiéniája mindenképpen alárendelt szerepet játszott a környezet tisztaságával szemben.

A környező világ legszemélyesebb, „első vonalát” képező, s a kulturális jelrendszeren belül döntő funkcióval rendelkező ruházat gondozásával szemben a test ápolása nem egyszerűen másodlagos, de kifejezetten alárendelt szerepet kapott csupán.¹⁵

Ez nem jelenti azt, hogy a tisztálkodást kevésbé tartották volna fontosnak, mint a ruházat tisztán tartását, hanem arra utal, hogy az előbbi csupán annyira és olyan értelemben került szóba, ahogyan a másodikat funkcionálisan szolgálta. A test ápolása tehát a ruházat épségének megőrzésével való összefüggésben kapott elsősorban figyelmet.¹⁶

**A testtel
kapcsolatos
antropológiai
kutatások**

A testtel kapcsolatos antropológiai munkák közül Mary Douglas *Purity and danger* című könyve tekinthető alapműnek, mely összehasonlító módszerrel vizsgálja azokat a szabályozási formákat, amelyekkel egyes kultúrák megkülönböztetik, elhatárolják a tisztaságot a szennyeződéstől. A kutatás létjogosultságát az adja, hogy kultúránként eltérő, hogy mi minősül tisztának és mi szennyeződésnek. Könnyen rámondjuk egy kultúránktól idegen jelenségre, hogy tisztátalan, pedig abszolút piszkos valójában nem létezik, mindig a szemlélő viszonyulása tesz valamit tisztává/tisztátalanná.

A tisztaság–tisztátalanság fogalmai az adott társadalom erkölcsi rendjét és világképét biztosító szimbolikus rendszerekbe illeszked-

14 Czingel Sz. 1995.904.

15 Czingel Sz. 1995.919.

16 A jelenség oka és racionalitása nyilvánvaló: a komoly anyagi értéket képviselő, egyben jelként is funkcionáló öltözet megóvását szolgálta a gyakorlat.

nek: „*Ahol kosz van, ott rendszer is van.*”¹⁷ A „tisztaság szabályai” az elsődleges szocializáció során – az első életévben – interiorizálódnak, aki ezeket ekkor nem tanulja meg, később könnyen nevetségessé, még később pedig kirekesztetté válhat.

A szennyeződésként megbélyegzett testi funkciók, fizikai állapotok, cselekvések a társadalmi rendet fenyegetik, ha átlépik a számukra kiszabott határt. A saját helyükön ezek tisztának, de legalábbis semlegesnek számítanak, de onnan kilépve tisztátalanná lesznek.¹⁸

A rituális megtisztítási eljárások elsődleges feladata, hogy a fizikai környezetben reprodukálják az adott kulturális rendre vonatkozó elképzeléseket: a tisztításnak egyszerre van praktikus és szimbolikus funkciója.

Alapvető szociális működés, hogy azokat, akik nem közénk tartoznak, a kosszal hozzuk kapcsolatba – mivel a tisztátalanság koncepciója intézményesítve van –, ezáltal eltávolítjuk őket. Ez a mechanizmus azonban nem feltétlenül csak kirekesztést jelent, bizonyos esetekben speciális tudással is járhat.

Az antropológiai szakirodalomból Edmund Leach tabuelmélete is idekapcsolható a tisztaság–tisztátalanság fogalompárhoz. Leach tézise szerint ami kívül esik a társadalmi konszenzussal megalkotott fogalmainkon, az tabu: nincs rá szó, nem illeszkedik egyetlen kategóriába sem.

A tabuk központjában leggyakrabban a testhatárok, testből távozó dolgok állnak, pl.: izzadság, vér, nyál, vizelet, széklet, anyatej. Ha ezek átlépik a testhatárt, veszélyessé, visszataszítóvá válnak, mert a határon belülről, a testből jönnek.

Leach azt is megállapítja, hogy minél erősebb egy tabu, annál tisztábbak az adott társadalom alapértékei.

Mary Douglas első magyar nyelven megjelent tanulmánykötetében, a *Rejtett jelentések*ben is foglalkozik az emberi testtel, mely arról a társadalmi rendszerről, annak érdekében közvetít információkat, melynek ő maga is része. A test nem egy statikus keret:

Úgy kell tekintenünk, mint amely legalább három módon közvetíti a társadalmi helyzetet. Maga az a terület, amelyen visszacsatolási köl-

¹⁷ M. Douglas 1966.

¹⁸ Frykman példája ugyanerre a jelenségre: a svéd parasztok döngyúzótól való félelemmel vegyes viszolygása, ha belépett a házukba, a föld: amely természetes, sőt szükséges a kertben, de piszok a szőnyegen; a mosatlan edény, mely elnézhető a konyhában, de nem a fürdőben; vagy a zongorán hagyott fehérnemű által kiváltott felháborodás.

csönhatás következik be. Maga is gondoz bizonyos cseréket, amelyek a társadalmi helyzetet alkotják. Továbbá pedig az által közvetíti a társadalmi struktúrát, hogy a test is annak képévé válik.¹⁹

Douglas a testtel kapcsolatos nézeteit ezúttal a nevetés fogalma köré szervezi. Arra a – ritkán tudatosuló – jelenségre hívja fel a figyelmet, hogy a nevetés az egyetlen olyan testi kitörés, melyet minden esetben kommunikációnak tekintünk (gondoljunk csak a köhögésre vagy a szellentésre). Ennek okát abban látja a kutató, hogy a nevetés a testi kommunikációk betetőzése, amelyet szokásos módon a diskurzus részeként értelmezünk. Mivel a nevetést megelőző mozzanatokat is a diskurzus részének tekintjük, ezért a végül kitörő nevetést sem tudjuk elkülöníteni attól. Douglas szerint a nevetés definíciója túl szűk ahhoz, hogy ezt az összetett folyamatot könnyedén megérthessük. Először mindenképp azokat az exogén társadalmi tényezőket kellene szemügyre vennünk, melyek „...a testi elengedettséggel és ellenőrzöttséggel toleranciaküszöbét irányítják.”²⁰

Douglas egy másik idevágó tanulmánya a *Két test* címet viseli. A két test alatt a szerző a társadalmat és az egyént érti, melyek néha nagyon közel, máskor nagyon távol kerülnek egymástól, de a kettő között szakadatlan interakció van. A test mint társadalmi képződmény alakítja a fizikai test észlelési módját, de a fizikai észlelésben is egy meghatározott társadalomfelfogás nyilvánul meg.

Az emberi testet – Mauss gondolata alapján – mindig a társadalom képmásának tekintik, nincs szociális dimenziótól mentes testfelfogás. Ebből következik, hogy a testkontroll a társadalmi kontroll egyik megnyilvánulása. A formális viselkedésmódokat annál többre becsülik, minél kiforrottabb az adott társadalom szerepstruktúrája. A formalitás jelzi a társadalmi távolságot, a jól elkülöníthető szerepeket, ezzel együtt jár a szigorú testkontroll. Az informális viselkedést ellenben a szerepek elmosódása, intimitás, bizalmasság jellemzi. Életünk a formális–informális viselkedés területei közötti mozgásban zajlik: ahol a társadalmi kontroll fejlett, ott a testkontroll is az. A formális társadalmi érintkezések során nemkívánatosak pl. a kiválasztás jelenségei vagy a tüsszentés, köhögés: ha ezek mégis előfordulnak, sietve „elterelő hadműveleteket” végzünk. Minél erősebb az adott helyzetben a formalitás, annál inkább emlékeztet a szituáció testetlen szelle-

mek érintkezésére. Minél magasabb társadalmi szintre gondolunk, ez annál inkább jellemző.

Az emberi test a társadalom mikroszkopikus mása: az ember a növekvő/csökkenő társadalmi nyomással egyenes arányban húzza össze/engedi el magát: elég csak a vigyázzállást megkövetelő helyzetekre gondolni.

A fent már említett Marcel Mauss a test technikái fogalom megalkotásával hatott nagyban a későbbi kutatásokra. A test technikái azok a módozatok, amelyek szerint az emberek az egyes társadalmakban a hagyományok szerint használni tudják saját testüket. Ide tartoznak a születés, szülés technikái; a gyerekkor technikái: elválasztás, bölcső/bölcsőtlen népek; a serdülőkor technikái: avatás; a felnőttkor technikái: alvás-, pihenés-, a különböző mozgástechnikák: úszás, ásás, menetelés, kéztartás, futás, mászás, taposás, járás, tánc, ugrás, az erő kifejtés módozatai: nyomás, húzás, emelés, tartás; a testápolás technikái: mosás, szappanozás, szájápolás, köpés; a táplálkozás technikái: evés, ivás és a szaporodás technikái.

Mauss szerint az emberi testhasználatban meghatározóak az oktatás tényei, a testtechnikák egyszerre tanultak, hagyományosak és hatékonyak.

A szociológia meghatározó alakja, Pierre Bourdieu a testet a személyiség egyik megnyilvánulásának tartja, mely leginkább kifejezi a személyiség természetét a társadalmi megítélés számára. A test a természet nyelveként viselkedik, mely akkor is beszél, ha épp nem akarjuk, olyasmit is elárul rólunk, melyet nem mondanánk el magunkról, azaz egy olyan nyelv, melyet nem mi beszélünk, hanem rólunk mond valamit. Bourdieu szerint a külsőt két alapvető tényező határozza meg: a test fizikai megjelenése és a test hordásának módja. Utóbbi – jóllehet maga is társadalmilag meghatározott – pl.: a fellépés, a magaviselet, a viselkedés stb. által felerősíti a külső különbségeit. Bourdieu szerint ez az oka annak, hogy hajlamosak vagyunk a külalak és a különböző személyiségvonások között ok-okozati összefüggést feltételezni.²¹ Ennek azért is kell nagy jelentőséget tulajdonítani, mert minden test a társadalmi tekintet, azaz a többi ember tekintete és beszéde által objektíválódik.

**A testtel
kapcsolatos
szociológiai
vizsgálatok**

²¹ Ezt igazolja az a számos, a közbeszédben előforduló megjegyzés, mely a testi jegyek alapján jellemez egy-egy személyt, karaktert, de a különböző nemzetekről alkotott sztereotípiák között is szép számmal találunk ilyeneket.

Amennyiben beszélhetünk testszociológiáról, annak egyik alapműve mindenképp Featherstone, Hepworth és Turner közös tanulmánykötete: *A test – Társadalmi fejlődés, kulturális teória*, melyben a szerzők azt vizsgálják, hogy az erotika, a divat, a diéta, a fogyasztás miként fegyelmezi, alakítja a testet, s hogy mindezek milyen testideált sugallnak. A kötet Turner *A test elméletének újabb fejlődése* című írásával indul, melyben a szerző kifejti, hogy a szociológia azért nem dolgozta ki a test szociológiáját, mert a racionális gazdasági cselekvés eszméje mentén fejlődött ki. A test a szociológiában a funkcionalizmus révén jelent meg. Turner párhuzamot von a barokk és a posztmodern mentalitás között a test kapcsán: mindkét eszmeáramlat célja az érzékek izgatásával fenntartani a tömeghatalmat, az érzéki test spiritualizálását a lelki fejlődés és a politikai hatalom szolgálatában állítani.

Az előbbi szerző *Az étrendről folyó diskurzus* című tanulmányából megtudhatjuk, hogy az étrendről való beszéd a nyugati orvoslásban a 17–18. sz.-ban jelent meg, vallási intelmekkel kombinálva. Turner elvi rokonságot feltételez az étrendszabályozás és a kapitalizmus felemelkedése között: könnyen belátható, hogy az éhező munkásság körében a(z) – fegyelmezett test létrehozásában fontos szerepet betöltő – étrendszabályozás idegen gondolat volt.

Featherstone *A test a fogyasztói kultúrában* című munkájában a kései kapitalizmusban uralkodó állapotot rögzíti: az öröm forrása a test, a testi megjelenés. Az erőnlét megőrzése központi gondolat, fontos a test hanyatlása elleni küzdelem, mert a leépülést morális gyengeségként értelmezi a társadalom. A testkarbantartás emiatt egyre bővülő piacot jelent, a belső test karbantartása is a külső test megjelenésének javítását célozza. A fogyasztói kultúra fő értékeinek szállítója a reklám, mely egy új fogyasztói etika kialakulását eredményezte: a pillanat megragadása, az önkifejezés, a távoli helyek egzotikumja került a fókuszba. A fogyasztói kultúra képanyaga kényelmet, könnyedséget sugároz, ez azonban az elit kiváltsága, az alsó rétegek csak a képeket fogyaszthatják: hatalmas szakadék tátong a képi világ ígérete és a mindennapok helyzetei között. Featherstone a fogyasztói kultúra egyenletét a következőképp írja fel: fiatalság = szépség = egészség. Mindez új viszonyt alakított ki a test és az én(kép) között.

Featherstone és Hepworth közösen elemezték a *Sunban* naponta megjelenő képregényt, a *George és Lynne* alapján a középgenerációs életstílust, melynek egyik emblematis, központi fogalma éppen az ideális test.

Ugyanők *Az öregedés maszkja és a posztmodern életút* című tanulmányukban azt a korszerű szemléletet vizsgálták, mely szerint az öre-

gedés csupán a fiatal ént elfedő maszk. Az idősödő emberek egyre inkább a valós kortól eltérő fogalmakkal határozzák meg magukat. A személyes kor például már két aspektussal rendelkezik: egyrészt az illető mennyi idősnek látszik, másrészt, hogy mennyinek érzi magát. Az idő előrehaladtával a kettő között rendszerint egyre nagyobb a különbség. Az öregkortól való távolságtartást szolgálja a nyugdíj-öregkor képzet lazítása, a középkorúság társadalmi újraalkotása, az idősor társítása a fejlődés, a személyes gyarapodás fogalmaival.

Jean Baudrillard francia szociológus 1970-ben publikált *La société de la consommation (A fogyasztás társadalma)* című könyve a testet mint a fogyasztás kiemelt fontosságú eszközét, terepét állítja a középpontba. Egy évezrednyi puritán szellemiség után a fizikális és szexuális szabadság jelszava alatt fedeztük fel újra a testet, piederstálra emeltük, mindenhol jelenvalóvá tettük: a reklámokban, a divatban, a masszázs technikában, a fiatalság, egészség, vékonyság vagy a diéták kultuszában. A test gyakorlatilag az üdvösség eszköze a fogyasztói társadalom számára: szakrális magasságokba emeljük, különleges értékkel ruházzuk fel, mindez örült, végtelen fogyasztást generál. A test a fogyasztáson alapuló rendszernek hasznát hajtó eszközként, presztízstárgyként a szociális megkülönböztetés szolgálatába is áll, annak egyik tényezőjévé válik. Baudrillard-nál a test újbóli birtokbavétele és felértékelődése nem egy természetes, hanem egy, a fogyasztói rendszer által generált folyamat eredménye. A folyamat sikerében nagy szerepet tulajdonít a sajtónak és a médiának, az *ELLE* magazint pl. azért kárhoztatja, mert képeivel sok nőben kelt a saját teste miatt érzett szégyenkezést.

A fogyasztás modelljei változatosak és kifinomultak annak érdekében, hogy minél szélesebb közönséghez eljussanak. A férfi modell a fizikális erőnlét és a sikeresség köré, a női a szépség és a csábítás köré szerveződik.

Azzal, hogy a fogyasztás eszközévé teszi a testet, egyben ki is árusítja, piacává szervezi azt: az ideális test kialakításához, karbantartásához számos kozmetikumra, ruházati cikkekre, kiegészítőre, egészséges élelmiszerre, táplálékkiegészítőre stb. van szükség. A rendszer szempontjából azért kell tehát az embernek újra felfedeznie testét, hogy az ideál elérésére való narcisztikus vágy manipulatív tárgyak hajszo-lásává alakuljon át. De Baudrillard szerint ez a produktivista célkitűzés valójában csak másodlagos, az igazi cél az egyén integrálása és szociális kontrolljának kialakítása a test köré épített mítoszok, rítusok segítségével.

A lélek deszakralizációjának történeti folyamatával összefonódik – majd egyre inkább fölékerekedik – a test szakralizációjának gondolata. A testhez kapcsolódó túlzott fogyasztás indirekt módon integrálja a modern nyugati társadalom értékeit, és ezáltal meg is védi azokat.

A szociálpszichológia – és általában a társadalomelmélet – az utóbbi évtizedekig keveset foglalkozott az emberi testtel; a hangsúly inkább a társadalmi struktúrákra és az egyéni szubjektivitás társas kontextusára helyeződött. Újabban azonban – többek között a fogyasztói társadalom és a globalizáció problémáinak a társadalomtudományi érdeklődés fókuszába kerülése következtében, és bizonyos társadalmi mozgalmak, eszmeáramlatok, így például a modern feminizmus és a posztstrukturalizmus hatására – a test témája rendkívüli intenzitással jelent meg a társadalomtudományokban. A témával foglalkozó kutatók a korábbiakhoz képest új nézőpontból vizsgálják a testet: kiemelik annak szerepét az emberi szubjektivitásban, az elit- és populáris diskurzusokban. Mindezek következtében a test egyfajta metaforává vált a technicizálódás, a fogyasztói kultúra, az életmód és az egészség, a nemi azonosság és a multikulturális identitás vonatkozásában.²²

A fenti idézet abból a Csabai Márta és Erős Ferenc nevével fémjelzett kutatás beszámolójából származik²³, melynek eredményeit a *Testbeszéd* című kötet adja közre. A munka célja, hogy megragadja a testtel kapcsolatos hétköznapi, tudományos, médiabeli diskurzusok jellegzetességeit. A kutatás fókuszában a testrepresentációk álltak, a kutatók arra keresték a választ, hogy mi az ideális, a szép, a csúnya, mitől sikeres valaki, illetve hogy a megjelenéssel kapcsolatos elvárásaink hogy hatnak a személyes kapcsolatainkra.

A kutatás azt kívánja feltárni, hogy az emberi testtel kapcsolatos szociális reprezentációk hogyan fogalmazódnak meg, miként jelennek meg a mai magyar társadalomban és a kultúrában, s mindez milyen összefüggéseket mutat a „testpolitika” és az identitás különböző vonatkozásaival. A felvétel főbb témakörei: újságolvasási szokások, életmód, testápolásra fordított kiadások, dohányzás, és alkoholfogyasztási szokások, ideális és elutasított testek, populáris és tudományos diskurzusok, mesterséges beavatkozások a testen, tekintélyelvűség, a

22 Kutatási leírás „A testtel kapcsolatos reprezentációk szerepe az identitás alakulásának változó feltételei között” című, T030306 sz. kutatásról a leadott OTKA zárójelentés alapján.

Forrás: http://www.tarsadalomkutatás.hu/kkk.php?TDATA-F76/kerdoiv/f76_doku.pdf

23 Kutatásuk Magyarországon egészen újszerűnek tekinthető, hiszen ebben – a nemzetközi társadalomtudományi szakirodalomban is csak az utóbbi években megjelenő – témában itthon korábban nem volt átfogó empirikus kutatás, s a téma elméleti feldolgozása is csupán a kezdeti lépéseknél tart.

fogyasztói társadalom hatásai a test-reprezentációra.²⁴

A vizsgálatot kérdőíves felmérés és fókuszcsoport- beszélgetés segítségével végezték.²⁵

Borgos Anna *Naiv testelméletek. A testtel kapcsolatos népszerű diskurzusok alakulása és jellemzői* című tanulmánya két témát jár körül: egyrészt hogy az ideális külső mennyire jelenti a természetes megjelenést és mennyire a mesterséges beavatkozást²⁶, másrészt a külső megjelenés alapján elutasított társadalmi csoportokkal foglalkozik. A mai nemiszerep-normákat tekintve a szerző megállapítja, hogy a nőiséghez már hozzátartozik bizonyos mesterkélttség (smink, szőrtelenítés). Általános jelenség azonban a hagyományos nemi szerepek hiányolása, a nemi különbségek eltűnésétől való félelem. A férfiak elnőiesedése társadalmi szinten nagyobb aggodalmat vált ki, mint az ellentett jelenség, a nők elférfiasodása. A beszélgetések folyamán megfigyelték, hogy a testhez való viszony verbalizációja eltért, ha a testről általánosságban vagy ha meghatározott nemek kapcsán volt szó.

Csabai Márta *A test átalakítása. Technikák és perspektívák* című írásában felvázolja azt a körkörös folyamatot, mely szerint a szépségipar fejlődése generálja a krónikus elégedetlenséget a külsővel, ez pedig visszahat az újabb technikákra. A test ezáltal a fogyasztói társadalom árucikkévé válik, mindig új kell(ene) belőle. Így lehetséges, hogy a kozmetikai sebészeti eljárások a közvéleményben már természetesek. Megfigyelhető az is, hogy a műtét után már nem csak az operált testrészrel, hanem az egész testtel való elégedettség nő.

Borgos Anna „*Testkép-képek*”. *Áttekintés a fogalom filozófiai és pszichológiai értelmezéséről* címet viselő tanulmányát Kende Anna *Testazonosság és identitás. A különböző testfelfogások szerepe az önfelfogásban* című írása követi. A szerző fontosnak tartja leszögezni, hogy a testünkről való tudás, a testi folytonosság képzete a személyes identitás elengedhetetlen feltétele. A test nem az identitás bázisa, hanem a testről való tudás, testünk elfogadása maga az identitás.

24 A testtel kapcsolatos reprezentációk szerepe az identitás alakulásának változó feltételei között a magyarországi felnőtt népesség körében 2000. Kutatási leírás. forrás: <http://www.tarsadalomkutatas.hu/termek.php?termek=TDATA-F76>

25 A minta alapsokasága 18-40 éves, legalább érettségivel rendelkező, budapesti, debreceni és pécsi személyek, akiket újsághirdetéssel, munkahelyeken kített hirdetések alapján, illetve az egyetemi hallgatók körében és munkaügyi központ segítségével kerestek meg. A jelentkezők száma kb. 600 fő volt, akikből 468-an válaszoltak. forrás: <http://www.tarsadalomkutatas.hu/termek.php?termek=TDATA-F76>

26 A túlzott mesterségeség és a túlzott természetesség egyaránt szorongást vált ki.

Csabai Márta következő tanulmányában (*A test felöltöztetése. A szépség, a divat és az önmegjelenítés összefüggései*) divatszociológiai megközelítést alkalmaz, és egyben rövid divattörténeti áttekintést is ad.

Kende Anna „*Sikertelen testek*”, *testükkel megjelölt csoportok* a kötet zárótanulmánya. A másik elfogadásának elsődleges kritériuma az ápoltság, rendezett külső, hiánya az elutasítás kialakulásának egyik legfőbb tényezője. Ennek háttérében az a paradoxon áll, hogy a test hiányossága felhívja a figyelmet a testre. Kende szerint a közvélemény leginkább elutasítja: 1. a testi fogyatékosokat, 2. a cigányokat, 3. az ápolatlanokat, 4. a hajléktalanokat. A hagyományos elutasítás általában egy, a testével megjelölt csoportra vonatkozik, de maga a test nem vált ki undort. A fizikális másság miatti marginalizálási mechanizmusnak több összetevője van, nagy szerepet játszik benne a testi fogyatékkal élő emberek testtel való azonosítása, identitásuk, személyiségük testi jegyekre való redukálása.

A nők természetközeli jellegük miatt nehezebben kerülnek el ezt a testükkel való azonosítást, emiatt az ideál elérésében náluk nagyobb szerep jut a testnek. Kende álláspontja szerint a nők heterogén csoportját összetartja a szülés, szoptatás és a hátrányos társadalmi pozíció közös élménye.

Testre irányuló kutatások a történettudományban

A különböző történetírási irányzatokban időről időre felbukkan a test mint történetileg változó kategória, az egyes korok testről alkotott képeinek vizsgálata.

Bahtyin *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája* című nagyhatású művében a népi kultúrát úgy tekinti, mint amelyben nyitott, groteszk testfelfogás uralkodott. A groteszk testfelfogás az emberi testet változásaiban, lezáratlanságában, végletességében látja. Bahtyin szabadon, gátlástalanul szaporodó, zabáló, ürítő tömegekről beszél – mivel a groteszk test körvonalai bizonytalanok –, sőt a karnevál – mely lényegében a társadalmi hierarchia feje tetejére állítása – folyamán a papság, a nemesség testi megnyilvánulásai is ilyené válnak. Felmerül azonban a kérdés: mennyiben tükrözi ez a kép a középkori ember tényleges testi tapasztalatait, szokásait. Kritikusai szerint Bahtyin utópikus képet festett a szabad testiségről, mely azonban soha nem volt ilyen széles körű, kivéve a Rabelais-mű értelmezési alapjaként szolgáló népi nevetéskultúrát.

A *Gargantua és Pantagruel* világában a groteszk és a szent test egymással szemben fogalmazódik meg, de mindkettő erőt, hatalmat képvisel. A groteszkhez kapcsolható alantas testrészek, funkciók a termé-

kenységet, az elemi energiát, a féktelen természeti erőt testesítik meg, a szent test hatalmát pedig jól mutatja az ereklyekultusz: a szentek testének kis darabja is gyógyító erejű.

Bahtyin szerint a 16. sz. végétől elhalványult a gátlástalan, groteszk testfelfogás, a nyitott test fokozatosan bezárult, éles határt vonva egyén és külvilág közé.²⁷

Ez a bezárulási folyamat párhuzamba állítható Norbert Elias *A civilizáció folyamata* című könyvében leírtakkal, bár más-más irányból szemlélik ugyanazt a jelenséget. Bahtyin megfogalmazása szerint a nyitott test először a felső társadalmi rétegeknél tűnik el, Elias pedig azt hangsúlyozza, hogy a civilizáció folyamata először a felső rétegekben jelenik meg. Az új viselkedési normák kialakításával, önfegyelmezéssé való átalakításával a hétköznapi élet számos területét szabályozták. Kialakították a test higiéniáját, szertartásrendszerét: bizonyos testi megnyilvánulások ezáltal nemkívánatossá váltak. Megváltozott az egyén saját testéhez való viszonya, öntapasztalása, a többi testhez való kapcsolata is. Erősödött a szégyen, a feszélyezettség érzése, a testek külső fegyelmezése belső szabályozássá lényegült át. Az egyén már magában, belül képviseli a társadalmi normarendszert, így ha ezt átágja, az belső konfliktust, feszültséget okoz.

Michel Foucault több munkájában is foglalkozott a hatalmi technikák kialakulásával, amelyek segítségével megfegyelmezhetők, hasznossá, engedelmessé tehetőek az emberek. Ezeknek az intézkedéseknek a célja az volt, hogy az egész társadalom fölé kiterjesszék a felügyeletet. A klinikai orvoslás születése című Foucault-műben is ez az irányadó gondolat. A szisztematikus tudás növekedésével megnőtt a társadalmi térben levő emberek ellenőrzése is. A tudományos fejlődés nem szabadította fel a testet a külső irányítás alól, hanem intenzívebb társadalmi szabályozás alá helyezte. A 16–17. sz.-tól fokozatosan alakultak ki a fegyelmező-, kirekesztő- (elmegyógyintézet, kórház, dologház), nevelő intézmények (kollégium, kaszárnya). A modern testet a 18. sz. végén az orvosi vizsgálat, az orvos tekintete teremtette meg, az emberi belső nyilvános látványossága (pl. boncszínházak a 16.sz.-ban) helyett az anatómia egy zárt térben művelt zárt tudománnyá vált. Ezzel együtt a 18. sz. végén a beteg-orvos viszony az orvos javára hierarchizálódott.

Ebből a tételből indul ki Barbara Duden *Geschichte unter der Haut* című mikrotörténeti munkája, mely egy eisenachi orvos, Johannes Pelargius Storch 1730-as, 8 kötetnyi feljegyzésén alapszik. Az

27 l. Le Breton, idézi Verebélyi 2005.77.

Asszonybetegségek címet viselő gyűjtemény datált leírásokat, magyarázatokat, terápiajavaslatokat tartalmaz.

A mű tulajdonképpen egy „pionír tanulmány”, a német nyelvű történeti kutatásban Duden volt az első, aki a testet történeti, kulturális körülmények által meghatározottnak tekintette, alapvetően megkérdőjelezte a természettudomány objektív perspektíváját a testről, a betegségről. A könyvben különösen irányadó a humorápatológia rekonstrukciója, mivel a szerző nem irracionálisként tünteti fel ezt az ókortól ismert eljárást, melynek alapja a négy testnedv tana, a fekete, a sárga epe, a vér és a nyál megkülönböztetése. Ha a felsoroltak nincsenek egyensúlyban a szervezetben, meg kell csapolni az adott testnedvet. A felesleges testnedvek nem egy betegség tünetei, hanem egy gyógyítási folyamat állomásai. A domináns testnedv meghatározza az adott személy temperamentumát is. A megcsapolás által a bőr mint törékeny határ értelmeződik, felszínre válik, amely hozzáférést biztosít a belsőhöz.

A műben vizsgált időpont megválasztása azért szerencsés, mert az 1730-as év azt a kort tükrözi, amikor az orvos még nincs teljesen monopólium helyzetben a beteggel szemben.

Dudent számos kritika érte, egyrészt mert elutasította a posztmodern feminista elméleteket, másrészt hiányosságaként rótták fel, hogy csak a nőtörténet szempontjából vizsgálta a 18.sz.-i testképet.

A 20. sz.-i testfelfogások egy radikális válfaját mutatja be Müller-Hill *Tödliche Wissenschaft* című munkájában, amelyet a zsidók, cigányok, elmebetegek 1933 és 1945 közötti szelekciójáról írt. A szerző interjúkat készített az egykori orvosok segédeivel, asszisztenseivel, gyerekeivel, ezeket vetette össze adattári kutatásának eredményeivel.

A náci Németországban 1933-tól lehetővé tették az elmebetegek, a születési rendellenességgel élők, skizofrének, mániákus depressziósok sterilizálását; a pszichiátria megszűnt gyógyítás lenni. A beavatkozást később kiterjesztették a zsidókra, cigányokra is, a sterilizálás pedig emberkísérletig fajult. Így fejlesztették ki a koncentrációs táborokban használt megsemmisítő technikákat.

A pszichiátria és a genetika kiszolgálta a náci mítoszt, melynek értelmében szükséges volt a másképp gondolkodók meggyilkolása. Az első lépés ennek a gondolatnak a tudományosítása, ezt végezték el az orvosok, a második lépés a módszer technicizálása volt.

Mindezek az orvosi beavatkozások fajnemesítés címszó alatt történtek, melyet elvégzői tudományos munkának, nemzeti érdeknek tekintettek, nem pedig gyilkosságnak. Az eufemisztikus megne-

vezések – mint pl. kiválasztottak, megfigyelő állomás –, számukra valóságosnak tűntek. Ennek ellenére is megdöbbenő, hogy az interjúk tanúsága szerint senki, egyetlen résztvevő orvos vagy asszisztens sem érezte magát bűnösnek. Állításuk szerint egyikőjük sem tudott a tömegmészárlásról, munkahelyükön nem érződött antiszemitizmus, és nem vagy csak kényszerből voltak párttagok, legtöbbjüknek zsidó barátai is voltak.

A szerző maga is genetikus, nagyon zavarta, zavarja, hogy tudományágukban nem történt meg a szembenézés a múlttal, nem hoztak nyilvánosságra semmit. Ez motiválta a kötet elkészítésében, megírásában.

**Záró
gondolatok**

Dolgozatomban arra tettem kísérletet, hogy ízelítőt adjak a testtel kapcsolatos történet- és társadalomtudományi diskurzusokból, kutatási irányzatokból, alampüvekből. Tisztában vagyok vele, hogy a testre irányuló vizsgálatok könyvtárnyi szakirodalmához képest ez a szubjektív válogatás igencsak töredékes és távolról sem reprezentatív (nem is beszélve a nyelvi és hozzáférési akadályokról), írásom nem is ezt a célt tűzte maga elé. Csupán az emberi testre, testképre mint körünk egyik felértékelt, emblematisz jelenségére kívántam reflektálni az európai etnológia, a magyar néprajz, a kulturális antropológia, a szociológia és a történettudomány vonatkozó kutatásaiból merítő válogatással.

Felhasznált irodalom

- BAHTYIN, Mihail Mihajlovic 2002 *Francois Rabelais művészete, a középkor és reneszánsz népi kultúrája*. Budapest: Osiris
- BAUDRILLARD, Jean 1970 *La société de consommation*. Paris
- BOURDIEU, Pierre 1978 *Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséről* In: uő.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Budapest: Gondolat. 151-164.
- CZINGEL Szilvia 1995 Mosástól a vasalásig. *Ethnographia*. CVI. 903–926.
- CSABAI Márta – ERŐS Ferenc 2002 *Test-beszédek: köznapi és tudományos diskurzusok a testről*. Budapest: Új Mandátum
- DOUGLAS, Mary *Purity and Danger*, London; New York., Routledge
- DOUGLAS, Mary *Két test*. www.c3.hu/scripta/lettre/lettre18/04.htm
- DOUGLAS, Mary 2003 *Rejtett jelentések*. Budapest: Osiris
- DUDEN, Barbara 1991 *Geschichte unter der Haut*. Stuttgart: J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger GmbH.

- DUPCSIK Csaba Mary Douglas antropológiája. *Szociológiai szemle*. 1993/3-4. 177-184.
- ELIAS, Norbert 1987 *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat
- FEATHERSTONE, Mike – HEPWORTH, Mike – TURNER, Bryan 1997 *A test: társadalmi fejlődés – kulturális teória*. Budapest: József Attila Műhely Kidaó
- FOUCAULT, Michel 2000 *A klinikai orvoslás születése*. Budapest: Corvina Kiadó Vállalat
- FRYKMAN, Jonas – LÖFGREN, Orvar 1987 *Culture Builders*. New Brunswick: Rutgers University Press
- HELTAI Gyöngyi 1997 *A szokások és a test az európai etnológia perspektívájában*. Budapest: MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont
- JUHÁSZ Katalin 2006 *Meg is mosakodjál! Magyar népi tisztálkodás a 20. században*. Budapest: Timp Kiadó
- MAUSS, Marcel *A test technikái*. In: uő.: *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris
- MÜLLER-HILL, Benno 1984 *Tödliche Wissenschaft: die Aussonderung von Juden, Zigeunern und Geisteskranken 1933-1945*. Reinbek: Rowohlt
- VEREBÉLYI Kincső 2005 *Az emberi test és testkép*. In: uő.: *Minden napok – jeles napok*. Budapest: Timp Kiadó. 73-96.